

Az oktatáspolitikai háttér negyvenötben

Az *Educatio* folyóirat e számának kérdése az egységes általános iskola hetven éve, s ezen belül megteremtése, ezt a témát kellene politikai, kulturális összefüggésbe ágyaznom.¹ A feladat több szempontból is nehéz. Nem csupán azért, mert a sokrétű változások körvonalazására kevés a rendelkezésre álló terjedelemben, hanem azért is, mert a politikában és a történettudományban megoszlanak a vélemények a második világháború befejezését követő évekről. A politika és a tudomány közötti kellő távolságtartás hiánya jelzi, hogy még nem jött el az ideje a hetven évvel ezelőtt történtek ideológia- és indulatmentes értékelésének, s egyúttal arra is rámutat, hogy a historikusoknak is van még mit tenniük annak érdekében, hogy erről a korról tárgyilagosabb kép maradjon a jelenleginél és a múltbelinél a jövőbeli utókorra.

Negyvenöt – s ennek hangsúlyozása a továbbiak szempontjából fontos – számomra nem csupán az 1945-ös évet jelenti, hanem a második világháborút követő demokráciakísérlet éveit, amely a politikában a fordulat éveig (1947–1949) tartott, a kultúrában egészen 1950-ig kitolódott.

A múlt politikai értelmezési céljai és módszerei

Az 1945 utáni évek értékelésére a párt és állampolitika még napjainkban is igényt tart. A 2011-ben elfogadott új alkotmány, azaz az Alaptörvény múltértékelésre is vállalkozik, ami azért veszélyes, hacsak nem ez a valóságos cél, mert iránymutatóul szolgál a tudományos intézmények, fórumok számára, s így a historikusok szellemi függetlenségét veszélyezteti a prejudikált, s – mint majd látni fogjuk – ellentmondásoktól nem mentes hatalmi véleményalkotás.

Idézek a Nemzeti hitvallásból: „*Hazánk 1944. március 19-én elveszített állami önrendelkezésének visszaállításától 1990. május 2-tól, az első szabadon választott népképviselői megalkotásától számítjuk. Ezt a napot tekintjük hazánk új demokráciája és alkotmányos rendje kezdetének. [...] az 1990 utáni berendezkedés és a megelőző kommunista diktatúra összeegyeztethetetlen [...] az MSZMP és a jogelődei [...] bűnöző szervezetek voltak, s felelősséggel tartoznak [...] a második világháborút követő esztendő többpártrendszerre épülő demokratikus kísérletének szovjet katonai segítséggel történő felszámolásáért.*”

¹ Jelen írás *A magyar iskolarendszer történelmi fordulata – az általános iskola* című, 2015. december 17-én rendezett konferencián (WJLF) elhangzott előadás bővített, szerkesztett változata.

► *Educatio* 2015/4. Ständeisky Éva: *Az oktatáspolitikai háttér negyvenötben?* 3–10. pp.

A fenti szövegből azonban nem derül ki az, hogy az 1990 előtti kommunista diktatúra mettől meddig tartott. Ha ugyanis az MSZMP jogelődöstül bűnös, vagyis az 1945 novemberi szabad választásokon 17 százalékos eredményt elért egyik koalíciós kormánypárt, a Magyar Kommunista Párt is az, a demokráciakísérlet alapját megeremtő választói akaratot a szöveg megfogalmazói semmibe veszik, s azt sugallják, hogy a kommunisták ugyanazok, ugyanolyanok voltak 1945-ben, mint a szovjetizálás éveiben, 1956-ban (lásd a reformer kommunisták szerepét a forradalom előtt és alatt), valamint a Kádár-éra különböző szakaszaiban. A zavart éppen az okozza, hogy az Alaptörvény idézett utolsó két sorában megemlíti a háború utáni demokratikus kísérlet éveit.

A fentiek mellett az Alaptörvény idézett, történelemre vonatkozó részeiben tisztázatlan a szuverenitás és a demokrácia közötti viszony. Nem esik szó arról, hogy milyen nemzetközi és hazai döntések következménye volt nemzeti önállóságunk elvesztése 1945 után. Hiányzik a felelősség felvetése. A politika által szentesített megfellebbezhetetlen alapigazságok súlykolása leegyszerűsítő történelemértelmezések, politikai célokat követő történelemhamisítások kiindulópontja lehet.

Ebben az új alkotmány nem áll egyedül. A politika a negyvenötös demokráciakísérlet bukása után folyamatosan befolyásolta a tudományos múltkép alakulását. A kommunista hatalomátvétel után a tudományban és a közoktatásban a második világháborút követő éveket a „népi demokratikus forradalom” időszakának illetett nevezni, amikor minden jó – előrevivő, a múltat meghaladó, „a fasiszta Horthy-rendszer” bűneit jóvá tevő döntés, intézkedés – a kommunista párttól, és az ország legfőbb szövetségesétől, a Szovjetuniótól származott. Ez a fekete-fehér, hamis, leegyszerűsítő látásmód az 1956-os forradalom rövid időszakát kivéve csak a Kádár-kor közepétől, a hatvanas évek második felétől kezdett sötétszürkévé, piszkosfehérré árnyalódni. A második világháború utáni néhány év a tudományban és az oktatásban ebben az időszakban a semlegesnek tűnő „koalíciós időszak” elnevezést kapta. A kommunista párt haladó vezető szerepe továbbra sem kérdőjeleződött meg, a Szovjetuniót továbbra sem lehetett bírálni, az antiszemitizmus továbbra is tabutéma maradt, de megkezdődhetett a nem kommunista pártok történetének feltárása, és egyes forráskiadványok is kezdték feszegetni az addig megközelíthetetlennek tűnő határokat. (Lásd mindenekelőtt a *Sorsforduló* című gyűjtemény² viszontagságos sorát.) Eredmények születtek a kor gazdaság- és kultúrtörténeti feltárásában is. A Szovjetunió gyengülése, a Kádár-rezsim erodálása, fellazulása kedvezett a történeti kutatásoknak: forrásfeltárásoknak és az értelmezéseknek egyaránt. Igazi áttörést az 1989–1990-es rendszerváltozás hozhatott volna, ha a figyelem az első két évtizedben nem terelődött volna fontosabbnak tűnő témák felé. A politikusokat és az értelmiségieket Trianon, 1956, a második világháború és a Horthy-kor foglalkoztatta elsősorban. A korról megszülető tudományosság igényével íródott művek azonban egyre inkább a demokrácia körülményei között létrejött tudományos művekre jellemző árnyaltságot, sokféleséget tükröztek. A tankönyvírók, a szintézist író szaktörténészek a rövid időszak minősítésének, óhatatlan beskatulyázásának dilemmája elé kerültek. Egyre inkább általánossá vált, hogy az egyedi sajátosságokkal rendelkező második világháború utáni néhány év történetét a szovjet érdekszférába és az 1948 utáni történések okán a szovjetizáció témakörébe

² KARSAI ELEK – SOMLYAI MAGDA (szerk.) (1970): *Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez. 1944. szeptember–1945. április.* I–II. kötet. Levéltári Igazgatóság, Budapest.

sorolták, s a nagy egységen belül próbáltak rámutatni a „koalíciós évek” a korábbi és a későbbi időszakoktól eltérő jellegzetességeire.³

Az utóbbi években ismét terjed a kétszín-betegség, csak az ellenkező előjellel, mint a kommunista állampárti évtizedekben. Most minden rosszra, elítélendővé vált, ami a baloldalhoz, s mindenekelőtt a kommunistákhoz köthető: a kommunista megközelítést az antikommunista előjelű múltrekonstrukciós mód váltotta fel. Új intézmények jöttek létre, amelyek az Alaptörvény szellemében lennének hivatottak a múlt újraértelmezésére. Meghökentető példája ennek az a konferencia, amelyet 2015 szeptemberében az ELTE Bölcsészettudományi Kara és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Vidéktörténeti Munkacsoportja rendezett *Váltóállítás – Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben* címmel. A neten olvasható összefoglaló szerinti a tanácskozáson szó esett a földosztás anomáliáiról, a közigazgatás átszervezéséről, a kommunista párt szerepéről, a holokauszt idején a zsidó vagyonok elkobzásáról és széthordásáról. Hol itt a diktatúra? Melyek a sajátosságai? Valóban már ekkor is a kommunistáktól függött minden? Ha így lenne, mit keres az előadások között a fentiek ellenkezőjét bizonyító előadás, amely a Zala megyei közigazgatás 1944–1945-ös átszervezéséről szólt?⁴

Fura ellentmondás és összevisszaság tapasztalható a második világháború utáni évek korunkbeli történeti megítélésében. Látnok viszont, pozitív tendenciát is, amelyet – paradox módon – a fentebb említett „diktatúra”-konferencia is bizonyít. Negyvenöt újraértékelése, eddigi fehér foltjainak feltárása ugyanis nem a nagy összefoglalókon, újszerű vagy újszerűnek tűnő, iránymutató szintéziseken múlik, hanem új eredményeket felszínre hozó részkutatásokon, a mikrotörténeti vizsgálódásokon, helytörténeti munkákon és a társadalomtörténeti vizsgálódásokon. Aki mikrotörténelemmel foglalkozik, kénytelen az „apró” helyi történésekkel, eseményekkel foglalkozni, ami a forráskritikán alapuló tényfeltárásnak kedvez, noha tudjuk, hogy bármit be lehet kenni a kor megkívánta ideológiai mázzal. Nem lenne kívánatos visszatérni az államszocialista éra történetírásának gyakorlatához, és politikai-ideológiai útmutatások alapján keresni-értelmezni a minden napok történéseit.

Különösen olyan időszakok esetében kontraproduktív ez az eljárás, amelyek ezer szálal kötődnek az azt megelőző és az azt követő történelmi időszakhoz. Ezt a problémát hozza felszínre egy friss kiadvány, amely a „Korszakhatár – 1945?” talányos címet viseli.⁵ A címben feltett körkérdésre a válaszoló történészek – *Berend T. Iván, Egry Gábor, Gyáni Gábor, Romsics Ignác, Szakály Sándor és Tomka Béla* – egy kivétellel igenlően felelnek.

³ Lásd mindenekelőtt ROMSICS IGNÁC (1999): *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest, és GYARMATI GYÖRGY (2011): *A Rákosi-korszak. 1945–1956*. ÁBTL–Rubicon, Budapest. A korszak historiográfiai áttekintésére lásd STANDEISKY ÉVA (2012): *Tétova újraértelmezések*. Magyarország második világháborút követő évei a rendszerváltozás utáni történetírásban. In ERŐS VILMOS – TAKÁCS ÁDÁM (szerk.): *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest (Talentum sorozat), 134–150. és STANDEISKY ÉVA (2015): *Demokrácia negyvenötben*. Napvilág, Budapest.

⁴ Az új típusú közigazgatási szerv, az Ideiglenes Nemzetgyűlésen rendeletének megfelelően megalakított Nemzeti Bizottság többpárti képződmény volt, s ebben a kommunista pártnak nem jutott szerep. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány többi pártja, a Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt egyszerűen nem engedte be a közigazgatásba a Magyar Kommunista Pártot. (Igaz, a későbbiekben az MKP mindent megtett befolyása növelése érdekében.)

⁵ *Lévtári Közlemények*, 2015. Tematikus folyóirat-évkötet.

Gyáni tagadó válasza mögött nagy léptékű, világtörténeti megközelítés van. Neki az a véleménye, hogy a második világháború nem hozott gyökeres változást a történelemben. Szerinte az első, a második világháború és következményeik csak állomások abban a többé-kevésbé egységes folyamatban, amely a kapitalizmus uralomra jutásával vette kezdetét és még a XXI. században sem zárult még le.

Derűlátásra adhat okot, hogy a szintézisekkel szemben a kutatók, s főként a fiatalok, kedvüket lelik a „kis kérdések”, mikrotörténeti témák változatos megközelítésű feltárásában.⁶ Van példa újszerű dokumentumkiadványra is.⁷ Negyvenöt feltárásának ez az új iránya talán olyan munkák megszületéséhez vezet, amelyekből majd kirajzolódik a második világháborút közvetlenül követő évek történetének újszerű, meggyőző árnyalatokban gazdag képe.

A politikai háttér

Negyvenöt politika- és kultúrtörténete szerintem legeredményesebben a demokráciadiktatúra tengely mentén értelmezhető. Abból a helyzetből kellene kiindulni, ami a nagyhatalmak lépéseit és Magyarországon az egyes ember korabeli mindennapi életstratégiáit is meghatározta. Arra a várakozási állapotra, sorsdöntő változások előtti szorongásos létélményre kellene gondolni, amely 1944 és 1947 között jellemezte a kort. Ez volt az a (nyílt) hidegháború beköszöntése előtti időszak, amikor még bizakodni lehetett a fasizmust legyőző demokratikus és diktatórikus berendezkedésű hatalmak együttműködésének, egyensúlyának megmaradásában. Utólag könnyű illúzióknak minősíteni azt a reményt, amely feltehetően a kortársak zömét éltette: az 1945-ös szabad választásokkal és az 1946 eleji köztársasági törvénnyel létrejött a demokratikus jogállam, az ország számára kedvező békeszerződés aláírása után véget ér a szovjet megszállás, s az ország visszanyeri szuverenitását. A vágyott új éra egyeseknél a Horthy-rezsim javított kiadását jelenthette, mások pedig valamiféle angol típusú demokráciára áhítozhattak. Az eltérések mit sem vonnak le annak a megállapításnak az érvényességéből, hogy az emberek a háború borzalmai után készen álltak valami új befogadására és megteremtésére. A kommunista párt az amerikaiakkal és az angolokkal szövetséges Szovjetunióhoz igazodott egészen a természetellenes szövetség⁸ megbomlásáig: kénytelen-kelletlen a korabeli jogállamiság feltételeihez idomult, ha ugyanakkor készült is a másik eshetőségre: a hatalom megszerzésére. 1946 tavaszáig-nyaráig a kocka még nem volt elvetve.

Negyvenötben az emberek többsége olyan ideális politikai, társadalmi rendszernek vélhette a demokráciát, amely felszámolja a kirívó gazdasági egyenlőtlenségeket, s a közelebbi felelősséget érző, azért áldozatot hozni kész állampolgárokká változtatja a múltban gazdaságilag-társadalmilag elnyomott, erkölcsileg nem ritkán torzult – megalkuvásra, álságosságra kényszerült – embereket. A szép, új világ tervezetői közül nem kevesen kapitalizmus nélküli demokráciáról álmodoztak. Ennek neve azonban nem demokrá-

⁶ Lásd a *Levéltári Közleményekben* megjelent írásokat, valamint a következő konferenciakötet írásait: GYARMATI GYÖRGY – PIHURIK JUDIT (szerk.) (2015): *Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátszországban, 1939–1945*. Magyar Történelmi Társulat – Kronosz Kiadó – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest–Pécs.

⁷ L. BALOGH BÉNI (szerk. és bevezető tanulmány) (2015): „Törvényes” megszállás. *Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között*. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest.

⁸ A diktatúra és a demokrácia tartósan nem férhet meg közös karámban.

cia, hanem szocializmus, addigi megvalósult formája pedig az általuk is ellenszenvesnek tartott nemzetiszocialista és a bolsevik diktatúra. Az álmódók abban hittek, hogy a szocializmus nem csupán „igazságos társadalmat” terem, hanem tiszta erkölcsöket is. Az átalakulás, a megújulás legfőbb akadályozója pedig szerintük a „reakció” volt, vagyis mindazok, akik a szocializmusutópiával nem értettek egyet. A náluk mérsékeltbbek – a szociáldemokraták és a kisgazdapártiak egy része, a baloldali polgári liberálisok – a kapitalizmus megszelídíthetőségében reménykedtek, abban, hogy az anyagi javak gyarapodásával a szellem is pallérozódik, s valamiféle ideális, a nyugati országokéra emlékeztető polgári demokrácia váltja fel a tekintélyelvű, avitt múltbéli rendszert.

Nehéz kronologikusan behatárolni a második világháborút követő történeti időszakot. Negyvenöt időhatárainak értelmezése attól is függ, hogy milyen szempontból tekintünk erre az időperiódusra. Ha a politikátörténet felől nézzük, más időhatárokat kell megjelölni, mint ha a gazdaságtörténeti vagy a kultúrtörténet vagy a kultúrpolitika felől közelítünk hozzá. Főként a társadalomtörténeti megközelítésből nem lehet kijelenteni, hogy negyvenöt egy meghatározott dátumig, mondjuk 1948 közepéig tartott.

Politikátörténeti szempontból az 1945-ös évet és 1946 első felét lehet az új típusú demokrácia időszakának tekinteni. Sajátosságai az ország keleti részében már 1944 végén megjelentek. Magyarországon a front átvonulásával egyidejűleg megszűnt a fegyelmetző állami kontroll: a régi állam erőszakszerveivel együtt szétesett, az új államiság megteremtése pedig éppen csak megkezdődött. A felsőbbtség nélkül maradt, eltérő érdekű helyiek egyénileg vagy csoportokba szerveződve kísérelték meg vágyaik kiteljesítését, amibe a nem egyszer elvakultan osztályszempontú ítélkezés és önbíráskodás is beletartozott. A front átvonulását követően egyes településeken a huszonöt évvel korábban a kommunista tanácsuralomban szerepet vállaló, s ezért a Horthy-érában hátrányokat szenvedő legszegényebbek alakítottak helyi hatalmi szervet. Elfogadottságuk a települések társadalmi tagoltsága miatt korlátozott volt: intézkedéseik ellenérzést keltettek azokban, akik a helyi társadalmi hierarchia más lépcsőfokán álltak, s vagyonukat, magántulajdonukat veszélyben érezték. Erre a legismertebb példa a Viharsarokban Dévaványa és Vésztő. A forradalmi helyzet – a gyökeres változást kikényszerítő állapot – sajátos szüleményei, a „népi” helyi hatalmi formák – a spontán és szervezett nemzeti, földosztó és üzemi bizottságok, a házbizalmi-rendszer stb. a közvetlen demokrácia kiteljesítői lettek, s ugyanakkor nehezítették a képviselői demokrácia megteremtését.

Az 1944 ősztől az 1945 tavaszáig terjedő időszak fő jellemzője országos szinten a dezintegráció, a szétesettség, helyi szinten pedig a spontán önszerveződés és a kényszerű újjászervezés volt. A régi hatalom felbomlott, a Debrecenben szerveződő új államhatalom hevenyészett és kis hatósugarú volt. A szovjet csapatok átvonulásával járó katonai közigazgatás a településeken lehetőséget adott a vezetői ambíciók kiélésére. Szinte mindenhol akadtak jelentkezők, többnyire a nyilas kiürítési parancs ellenére településükön maradó alacsonyabb beosztású közalkalmazottak: előljárósági hivatalnokok, helyi rendőrségi vezetőnek ajánlkozó alacsonyabb rangú katonai vagy rendőrtisztek. A szovjet katonai közigazgatás képviselőinek nem sok fogalmuk lehetett az általuk kinevezettek múltjáról, de nem is igen érdekelte őket. Döntésük azonban nem egyszer megosztotta a helyieket. Ők ugyanis tudták, hogy a település élére kerültek milyen politikai beállítottságúak, s azzal is tisztában voltak, hogy új vezetőik emberileg milyenek, ami egyeseknek tetszett, másokból azonban elkeseredettséget, dühöt váltott ki. Előállott az a furcsa helyzet, hogy a szovjet katonai igazgatás segített felszámolni azokat a spontán létrejövő, egyenlősítő

ideológiájú, a szociális problémák megoldására összpontosító helyi hatalmi szerveket, amelyektől a Tanácsköztársaság idején alkalmazott diktatórikus módszerek sem voltak idegenek. A mélyszegénységben élők, a korábbi rezsimekben magukat kisemmizetteknek érző helyiek hirtelen megszerveződő hatalmát a magántulajdonukat, korábbi egzisztenciájukat féltők – a helyi tisztviselők és értelmiségiek, parasztok, iparosok és kereskedők – a csőcselék rémuralmaként élték meg. Rettegtek a munkaszolgálatból visszatért zsidó férfiaktól is, akik nem csupán családjuk elhurcolásában játszott felelősségüket firtathatták, hanem vagyontüraik hivatalos, félhivatalos és nem hivatalos úton történő eltulajdonítását is számon kérhették rajtuk. Lelki önvédelemből saját sérelmeiket hangoztatták, így próbálták elkerülni, hogy a történekekért felelősség, büntudat terhelje őket. Minden rosszat a megszállókra és vélt és valós kiszolgálókra háírtottak.

Negyvenöt jellegzetessége az új típusú közigazgatási/önigazgatási szervek megjelenése.

A második világháború befejeződése után a korábbi intézményi struktúra azonban alapjaiban változatlan maradt Magyarországon. A már meglévő intézmények mellett azonban nagy hatáskörrel és számottevő eredménnyel működtek olyan szervezetek, amelyek valamiféle köztes helyet foglaltak el a hivatalos állami szervek, illetve a társadalmi szervezetek között (szabad szakszervezetek, nemzeti bizottságok, országos hatókörű „tanácsok”). Létüket az „átmenetiségnek” köszönhették, annak az ideiglenes helyzetnek, hogy az egyes területek felszabadítása előtt a közigazgatási apparátus a legtöbb helyen működésképtelenné vált. A harcok megszűnése után az élet újraindítását magukra vállalók a felettes szerv intencióinak hiányában a maguk tapasztalataira alapozva hoztak létre olyan fórumokat, szervezeteket, ahol a halaszthatatlan feladatok megoldására tettek – a legtöbb esetben eredményes – kísérletet. Olykor a már meglévő keretek telítődtek meg új tartalommal. A változások többnyire új nevekhez kapcsolódtak. Korábban háttérbe szorított vagy féllegálisba, illegálisba kényszerített emberek vették át a vezetést a közélet legkülönbélebb posztján. 1945 elején az intézményi szerveződés kínjaival bajlódo koalíciós kormánzatnak önállóan politizáló, konfrontációra hajlamos helyi testületek helyett fegyelmezetten működő végrehajtó szervekre volt szüksége: olyan, tapasztalt közhivatalnokokra, akik az országot megszálló szovjet haderő ellátását megszervezik, akik fenntartják a rendet, és felügyelik a háborús jóvátételi kötelezettségek teljesítését.

A két világháború között a parlament két gyenge ellenzéki pártja, a szociáldemokrata és a kigazda párt jogfolytonosságát megőrizve negyvenötben váratlanul jutott irányítói pozícióba. Nem volt kormányzóképes politikusi tapasztalatuk, s infrastruktúrájuk sem felelt meg az új idők követelményeinek. A fő hatalmi pozícióban lévő politikai erők a Horthy-korban és 1945 után is e két párt felmorzsolásán, kivézetetésén buzgólkodtak. A második világháborút követően ez a dicstelen szerep a korabeli legerősebb politikai tömörülésnek, a demokratikus, nemzeti mezben tetszelgő kommunista pártnak jutott, amely a kigazdapárt és a szociáldemokrata párt ellehetetlenítésekor éppúgy a politikai egység szükségességének megteremtésére hivatkozott, mint az 1919 után hatalomra kerülő keresztény, nemzeti jobboldal. Az aktív politikai szereplők egyik csoportjába sorolhatók a kigazdapártiak, a másikkba a koalíció többi pártjához tartozók, akik 1946. március elején blokkba tömörülve kényszerítették politikájuk fokozatos feladására az 1945-ös választásokból abszolút győztesként kikerülő kigazdapártot. A gyűjtőpárt szerepébe kerülő, belsőleg megosztott kigazdapárt ellenfelei könnyű prédájának bizonyult. A kommunista párt ügyesen használta a számára nem szokatlan parlamenten

kívüli eszközöket. Vezetői paritásos részvételen alapuló pártközi értekezleteken készítették elképzeléseik feladására riválisaikat, nyomásgyakorlásra használták fel a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot és a politikai rendőrséget. Populista jelszavakkal utcára vittek a tömegeket. A háború utáni koalíciós kormány sorsát megpecsételte, hogy eltérő politikai nézeteket valló pártok mesterséges konglomerátuma volt.⁹ A háborút követően hatalomra kerülő pártok – a koalíció tagjai – szisztematikusan mérgezték a közéletet: álságosságra, korrupcióra készítették az embereket. A pártok által uralt közvéleményben nem volt meg az eltérő nézetek ütköztetéséhez szükséges nyitottság, a bonyolult és ellentmondásos kérdések boncolása iránti társadalmi igény. Akik elvétve megtörték a csendet, kívül estek a politikán, s hangjuk elveszett az egyre zajosabb pártcsatározásban. Miközben a baloldali pártok politikai célból vagy túlzott félelemből a letűnt rendszer visszatérésétől tartottak, a Horthy-rendszer működtetői és aktív támogatói önvédelemből és egzisztenciális okokból beléptek a baloldali pártokba vagy lojálisnak mutatkoztak irántuk. 1944–1945 látszólagos demokratikus egysége folyamatosan bomlott, s 1946 végére, 1947 elejére a sokszínű demokratikus tábor végletesen kettészakadt. Mindkét félnek nagy volt a tömegtámogatottsága – ez volt a politikai demokrácia valódi válsága. A győztes nagyhatalmak szembekerülése és Magyarország szovjet blokkbeli helyzete miatt a konszolidációs folyamat immár csak antidemokratikus lehetett. Csak a helyzettel adekvát politikai erő – a kommunista párt – kizárólagos hatalma számolhatta fel a szétesettséget, szüntethette meg az általa is teremtett hatalmi formák káoszát. A mindennapi élet a második világháborút követő néhány évben sajátos – a demokráciák és a diktatúrák „békeidejétől” eltérő – módon itatódott át politikummal, érintkezett a pártpolitikával. A gyors változások bizonytalansággal terhes folyamatában a hatalomnélküliség átmeneti állapota a kapcsolattartás új formáinak létrehozására készítette az embereket: szokatlan, véletlennek tűnő kapcsolódások jöttek létre a civil szféra és a hatalom – például a megszállók, az ideiglenes országos politikai szervek – között.

A második világháború utáni néhány év a XX. századi magyar történelemben olyan időszak volt, amelyet az újszerű csoportos szerepvállalások különítenek el a megelőzőtől és a rákövetkezőtől. Az MKP fokozatosan dezorganizálta a polgári demokrácia intézményrendszerét, megakadályozta a korlátolt jogállamiság örökölten avult kereteinek megújítását, s ezzel a közéletet a pártpolitikai csatározások színterévé tette, ahol a hagyományos fegyverekkel harcolók egyre inkább hátrányba kerültek. A viszálykodó pártok mögött egyre fenyegetőbbben kezdett kirajzolódni egy jövőző diktatúra árnyéka.

A kultúrpolitikai háttér

A kultúrában és a kultúráirányításban a háború utáni években nem volt gyökeres változás, de a régi folytatása mellett számos olyan új elem is megjelent, amelyek megerősödésük esetén egy új típusú demokrácia tartópillérei lehetnek volna. A közoktatás és a közművelődés, mint korábban is, 1945 és 1949 között köztudottan a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz tartozott. Az egyházak működéséhez, s a hozzájuk szorosán kötődő iskolaügyhöz az ország csaknem minden lakosának volt valamilyen köze.

⁹ 1945 novemberétől a két fentebbi párton kívül a kommunista párt és a Nemzeti Parasztpárt vett részt a kormányzásban.

E téren a legjelentősebb lépés az egységes nyolcosztályos általános iskola megteremtése volt, amely a korábbi polgári iskolákat, valamint a gimnáziumok alsó évfolyamait egységesítette az új iskolatípus felső tagozatában, amivel megteremtődtek a továbbtanulás esélyegyenlőségének alapfeltételei. Ugyancsak demokratikus lépésnek tekinthető az egyházi iskolák államosítása 1948-ban, vagyis az egyház és az állam szétválasztása, ami azonban a kommunista hatalomátvétel folyamatába illeszkedve számos anomáliához és törvénytelen lépéshez vezetett. 1949-ben a VKM megszűnt, s helyette létrejött az Oktatási, valamint a Népművelési Minisztérium. Az iskolán kívüli népművelés – 1945 utáni szellemes és kifejező nevén: szabadművelődés – ez utóbbihoz került, s immár „népművelés” elnevezéssel lényegében a kommunista párt, az MKP-t 1948 nyarán felváltó MDP ideológiai-propagandaszerve lett.

A kultúrpolitikában, a kultúrában 1949–1950 között még fellelhetőek a demokratikus sokszínűség nyomai. Ennek az a magyarázata, hogy a berendezkedő diktatúra elsősorban a politikai és a gazdasági hatalom megszerzésére törekedett, és miután ezt megvalósította, utána összpontosította energiáit az ideológiára és a kultúrára. És ott is elsősorban az ideológiafüggő részterületeket kebelezte be: az irodalmi élet fórumait, a színházat és filmgyártást. A képzőművészet és a zene, mint hatalmi szempontból nem igazán fontos kulturális részterületek, csak utána következtek. S a végére maradt a folyóirat- és könyvkiadás teljes (párt)államosítása. A demokrácia lebontása magát a kommunista pártot is érintette. A kommunista hatalomátvétel után a népi demokratikus átmenet elméleti megalapozásában a második világháborút közvetlenül követő években különösen kitűnt *Lukács György* nagyrealizmus-elmélete korszerűtlenné vált. Az ideológiai-kulturális kulcspozícióba került *Révai József* a XIX. századi polgári irodalmat és művészetet részben, a XX. századit pedig szinte teljesen kiiktatta a korabeli kulturális életből, együttműködést ajánlott viszont a népiek balszárnyának és centrumának. Különösen *Illyés Gyula* megnyerése, átformálása érdekében fáradozott sokat, nem kis bosszúságára az erősebb előtt meghátrálni kényszerült magyar „proletkultosoknak”. A kommunista párt a hatalomátvételi folyamattal párhuzamosan egységes művészetfelfogás kidolgozásába fogott, amelybe nem csupán a nem kommunisták zöme, hanem saját balos elhajlói sem fértek bele.

* * *

A botladozó demokráciában új értékek születtek, s felszínre kerültek régiak is. A szabadnak érzett légkör véleménynyilvánításra, alkotó munkára ösztönzött. A korabeli napilapok, folyóiratok őrzik a sokszínű, nemritkán magas színvonalú termést, amelyből vissza lehet következtetni, hogy milyen is volt valójában negyvenöt.